

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
İSLÂM İLİMLERİ ENSTİTÜSÜ YAYINLARI — SAYI: 1

İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi

Müdür :

Prof. Dr. Bedi Ziya Egemen

OSMAN YALÇIN MATBAASI
İSTANBUL — 1959

İSLÂM ARAZİ VE VERGİ SİSTEMİNİN TEŞEKKÜLÜ VE OSMANLI DEVRİNDEKİ ŞEKİLLERLE MUKAYESESİ

Prof. Dr. Halil İnalçık

İslâm hukuk ve müesseselerinin teşekkülünde örfün en şümüllü tesirini, şüphesiz vergiler ve mâlî usuller sahasında bulmaktayız. Burada evvelâ bu konuda, İslâmın klasik devri, yani 9. asra kadar olan devir üzerinde Ferde Lokkegaard'ın yeni tetkiki¹ hülâsa olunacak, sonra Osmanlı vergileri ve maliyesinin esasları mukayeseli bir şekilde incelenecektir.

Lokkegaard, konuya yeni bir metodla girmekte ve Arapça papirüslerle son 20-30 yıl içinde yayınlanmış olan Miskavayhi (*Tajârib al-umam*, ed. H.F. Amedroz ve D.S. Margoliouth, 1-7 c., Londra 1920-21), Hilâl as-Sâbi (*Kitâb al-Wuzarâ*, ed. H.F. Amedroz Leyden 1904), As-Sûlî (*Kitâb al-Awrâk*, ed. H. Dunne, Londra 1934) gibi mühim kaynaklardan istifade etmektedir. Eski mekteb, Duperron ve Hammer'den van Berchem'e kadar bu konuyu, esas itibarile, sistemleştirilmiş fıkıh ve hadîs el-kitaplarına göre tasvir ederek realite ile az ilgisi olan umumileştirmelere saplanmakta idi. S. Hurgronje'nin ve I. Goldziher'in hadîslerin mahiyeti üzerinde esaslı incelemelerinden sonra konuyu tarihî tenkit usulleri ile ele alan yeni mekteb, papirüslerin ve başka kaynakların ehemmiyetini ortaya koymuştur. Mısır'da Arap istilâsından önce ve hemen sonra idare metodlarını gösteren Yunanca ve Arapça papirüs (papyrus) üzerine yazılmış vesikaların meydana çıkması ve tedkiki bu sahadaki tedkikleri yepyeni bir safhaya sokmuştur. Bununla beraber, Lokkegaard'ın işaret ettiği gibi bu vesikaların yalnız Mısır'ı ilgilendirmesi ve dağınık malûmat vermesi dolayısıyla değeri mahduddur, ve diğer tarihi kaynaklarla tamamlanması zaruridir.

¹ *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen 1950.

Lokkegaard ilk bahiste, *ikta'* (إقطاع) ve *himâ* (حما) müesseselerini ele almıştır. İkta müessesesi H. Peygamber zamanına kadar çıkarılabilir. O, temlik (تمليك) şeklinde ikta'lar, toprak parçaları, vermiştir ve sahiplerine zekâtta başka bir mükellefiyet yüklememiştir. Fakat Abbasiler zamanında devletin müdahale ve kontrolü bu nevi topraklara dahi şâmil olmuştur. Abû Yûsuf, bu mahiyetteki toprakların devlet tarafından tasarruf olunmasını, yani alınıp başka birisine verilmesini bir *gasp* saymaktadır. Bununla beraber Abbasiler devrinde muayyen bir müddet boz bırakılan toprakların devlet tarafından alınıp başkasına verilmesi prensipi üstün gelmişti (bu müddet umumiyetle iki veya üç yıl olarak hesaplanıyordu). Futûhat durunca, müslümanların toprağa karşı artan ihtiyaçları neticesinde eski mutlak şahsi mülk aleyhinde hadislerin meydana çıkmağa başladığı yazar tarafından ileri sürülmüştür. Yeni telâkki, bu hadislerde H. Ömer zamanına kadar çıkarılmıştır. Müdahale caiz olmayan ikta'lar, bizzat Peygamber tarafından verilenlere hasrediliyordu. Devletin tasarrufu esası, Arabistan dışında tatbik edilmeğe başlanınca, bilhassa Ali taraftarları, bunun bir *bid'at* olduğunu ileri sürerek itirazda bulundular.

Makrîzî'ye göre²⁾ Hz. Ömer, Irak'ta Sawâd arazisini umumun menfaatine tâhsis ederek oradan temlik ikta' vermemiştir. Bu suretle yeni bir ikta' şekli, Maverdî'nin *ikta' icâre* dediği şekil meydana çıkmış oluyordu.

Müşterek tasarruf altında bulunan araziye gelince, bu *himâ*'dır. Bedeviler bir yeri işgal edince, o toprak üzerinde müşterek tasarruf hakları teessüs ederdi; *himâ*'nın menşei bu olabilir. *Himâ* üzerinde yabancılar, hayvanlarını otlatmağa ve sulamağa gelemezlerdi. İlk işgal ve kabilenin koruma kabiliyeti, bu hak için esas olmuş görünmektedir. İslâm'dan önce Araplar arasında câri olan bu müessese, müşrik âdetleriyle ilgili unsurlar Peygamber tarafından kaldırılarak ibka olunmuştur. Mekke ve Medine'de mukaddes mahalleri kaplıyan saha, menşe itibarile bu müesseseye dayanır. Diğer taraftan daha Peygamber zamanında *himâ*, bir şahsî tasarruf konusu olmağa başlamıştır. İslâmiyetin şahsî mülkiyet mefhumunu kuvvetle benimsemiş olan şehir kültürünün hakim olduğu bir muhitte yayılmış olması, *himâ*'nın mülk haline geçmesinde başlıca âmil görünmektedir. Hicaz şehir topluluklarında, zenginler arasında toprak mülkiyetinin yerleşmiş bir müessese olduğu hatırlanmalıdır. Peygamber zamanında *ikta'* ile *himâ* mefhumları henüz belirli bir şekilde ayrılmış değildi. Köye ait müşterek otlak ve istifade

²⁾ *al-Khitat*, I, 178.

sahası olan *himâ* muhafaza olunmuştu, başkalarının hayvanları oraya giremezdi (Peygamberin Curaş sakinlerine tanıdığı hak). Fakat *ridda*-dan sonra kabile *himâ*'larının lagvi ve devlete mal edilmesi hareketi daha geniş bir nisbette uygulanmağa başlandı. Bu, İslâm cemaati menfaatine tesis olunan devlet *himâ*'sıdır. İlk ordunun oturduğu ve hayvanlarını otlattığı yerlerde bu tatbik olundu. Bu çeşit *himâ*'lar, Emevîler zamanında gelişmiş görünmektedir. H. Ömer'e atf olunan sözlerde, bu nevi *himâ* zarûret altında uygulanan bir şey gibi gösterilmiştir. Bu usule karşı hadisler meydana çıkmıştır. Irak'ta *himâ*, köy civarında ahaliye ait müşterek topraklardan ibaretti. Bu yerler köy veya şehrin mülkiyetinde idi. Satılabilir, ailelere taksim edilebilir, haricîten gelenler bu topraktan sulama ve otlatma için istifade edebilirler, fakat herhangi bir değişiklik yapamazlardı.

Hülâsa, Peygamber zamanında gerek *ikta*' gerekse *himâ*, esas itibarile şahsî mülk şeklinde anlaşılmaktadır.

İslâm'ın teokratik bir devlet olarak yükselmesine ve cemiyetin heleenistik yapısına muvazi olarak *ikta*' çeşitli tipleri içine aldı. *Fay*' (ف) şeklini, bir çoklarının Kur'an'dan çıkarmağa çalışmaları mübâlağalı bir tefsire dayanmaktadır (bilhassa sûre VII, 125). Banu n-Nazîr'in teslim olması üzerine «toprakları»nın Allah tarafından Peygambere havale kılındığı ve *fay*' sayıldığı Kur'an'da (sûre XLIX, 6-10) yazılıdır. Bunu İslâm ulemâsı, toprağın devlete aidiyeti için bir esas saymışlardır. Fakat Kur'an'da başka yerlerde bu kelime ancak *ganîmet* manasına kullanılmaktadır. Sonradan fukahâ tarafından *fay*'a muhtelif manâlar verilmesi, meselâ *ahlu'z-zîmmat* üzerine vergi konmasının bu mefhum içine sokulması, menşindeki müphemliğe bağlıdır. Kelimenin manaca gelişimini takib ederek onun aslında *teslîm ve inkiyâd* mefhumu ile münasebettar olduğu neticesine varılır. Peygamber, muhtac muhacirine geçim sağlama gayesiyle Banu n-Nazîr'in teslim olmasını Allah'ın takdir ettiğini bildirdi. Bu suretle *fay*' mefhumu genişledi ve teslim neticesinde kazanılarak tamâmile emîre ait *ganîmet* manasını aldı. Emîr onu istediği gibi tevzi edebilir veya kamu yararına ayırabilirdi. Umumiyetle fukahâ, *ganîmeti* asıl *ganîmet* (غنيمة) ve *fay*' (ف) olarak ikiye ayırdı. Bazıları ise, bu ikisi arasında fark gözetmezler. Emîr, *ganîmetten* beşte bir alır, fakat hususî suretle arzusunu çeken bir şeyi de kendisine tahsis hakkı vardır ki, buna *saff* (منى) denir. *Fay*' nazariyesini H. Peygamber'e ve Ömer'e çıkarmağa çalışırlarsa da, o son şekle II. Ömer zamanında teşekkül etmiştir. Banu n-Nazîr misâlinde *fay*' şüphesiz Peygamber tarafından bir nevi *saff* (منى) olarak

sayılmıştır. Bunu, sık sık meydana çıkan *sulhan* veya *'anwatan* (صلح، عنوة) feth prensibine bağlamağa imkân yoktur. Şâfi'î'ye ve Abû Hanîfa'ya rağmen bazı fukahâ Banu n-Nazîr'in *'anwatan* teslimine zorlandığını ileri sürerler. Abû Yûsuf, *fay*'ın *'anwatan* feth neticesi olduğunu söyler. Başka bir nazariyeye göre (Belâzuri) Banu n-Nazîr'in toprakları *habs* ve *vakf* yapılmıştır. Aynı suretle Hayber hakkında da en zıd rivâyet ve tefsirler ortaya atılmıştır ve hepsi muayyen bir görüşü desteklemek gayesini güder. Lokkegaard'a göre her iki usul de, yani toprağın fatihler arasında bölüşülmesi veya gelecek nesiller için tutulması aynı zamanda uygulanmıştır, fakat sonra birinci şekil tamamiye bırakılmıştır. Tarihî malzeme, Irak fethinden sonra toprağın taksime öğrediğini teyid etmektedir. *Fay*'ın gelecek nesiller menfaatine devlet mülkü sayılması, sonraki zamanlara ait bir esas olmakla beraber H. Ömer'e atf olunmuştur. Ancak sonraları devlet, bütün inkiyad etmiş memleketlerde her çeşit arazi üzerinde mülkiyet hakkını kendisi için alıkoymuştur.

Devlet mülkiyetinde de muhtelif dereceler görülmüştür: Başta asıl devlete ait topraklar yani *sawâfî* (صوافى) gelir. Bunlar Irak'ta fetihten önce hükümdara ait bulunan arazidir. *Mawât* (موات) topraklar aynı kategoriye sokulmaktadır. Şâfi'î, *mawât* toprakları kim işlerse onundur reyindedir. Yollar, nehirler bazılarınca *mülk'ül-âmmeh* (ملك العامة) dir. *Diya'* *sawâfî* ile karıştırılırsa da o, hususi mülktür, ancak *diya' ul-âmmeh* (ضياع العامة) şüphesiz *sawâfî* ile aynıdır. *Diya' ul-hâssa* ise hükümdara ait arazidir. Bunlar müsadere edilmiş veya satın alınmış araziden mürekkeptir.

Fay' adı altında başka tip topraklar, meselâ *vâkîf*'lar da vardır ki aralarında sarîh sınırlar çizmek güçtür.

Vakf (وقف) mefhumu İslâm'da oldukça geç bir zaman ortaya çıkar. Heffening'e göre vakf en erken birinci hicret asrının sonlarına kadar çıkarılabilir. Eski İran'da ölenin ruhu için miras bırakma usulü (*ruvâakân*) ve yahudilerdeki *karbân* müessesesi İslâm vakfı ile ilgili görülmüştür. Bizans tesiri de kuvvetle ileri sürülmüştür. Vakfın esas prensipi, temellük olunan şeyle faydalanma hak ve selâhiyeti arasında ayırma yapmaktır. Vakıfta sadece *menfa'a* (منفعة) veriliyor, *detentio* bahş olunuyor, fakat *possessio* alıkonuyor. İslâm hukukunda *possessio*, yani bizzat şey üzerindeki hakların kime a't olduğu meselesi münakaşa olunmuştur. Abu Hanîfa (ki zaten başlangıçta vakfi kabul etmemişti) ve Mâlik, bu hakkın vâkıfa ait olduğu ve onun isterse vakfi

ülğaya selâhiyeti bulunduğu fikrindedirler. Şâfi'î ise, vakf olunan şey üzerinde vakf edenin mülkiyet hakkının kalmadığı reyindedir ve bu görüş çok yayılmıştır. Abbasiler zamanında vâkıflar tarafından öyle hakların muhafazası suretile vakıflar yapılmıştır ki, sonra devlet bunları ilga zorunda kalmıştır. Şâfi'î, mülkiyeti vâkıftan alır, fakat hiç bir mâlik göstermez. Ona göre vakf, mâlik olmayan bir şeydir, *gayr mamlûka* (غير مملوكه) dır. O, *ıtk'*la (عق) vakfı mukayese eder: Hür yapılan *atîk* üzerinde olduğu gibi vakf üzerinde vakfı yapanın *walâ* (ولا) hakkını kabul ediyor. Vakfın bir vasfı da, ona göre, ebedi olmasıdır, tekrar mülk olamaz, halife onun *walî* (velî) si sayılabilir.

Arazi hukukunda fukahâ üç şekil düşünmektedirler: İlk mâlik, muayyen bir vergi ödemek suretile yerinde bırakılabilir, yahut onu *beytû'l-mâl* üzerine alır ve kiraya verir, veyahut da o toprak *ikta'* olarak verilebilir.

Devlet, *fay'* üzerinde *walâ* (ولا) selâhiyetini haizdir, fakat şey üzerinde herhangi bir şekilde mülkiyet hakkını icra edemez (*dominium* hakkı yoktur). *Menfa'a*ya sahip olan kimse bunu satabilir, herhalde durumu alâlade bir toprak kiracısı çifciden farklıdır. Hatta bazı hal-lerde onların bu tasarrufuna *milik* dahi itlâk olunabilir. Irak'ta Sâwâd arazisi bazı ulemâya göre ahâlinin milki sayılmıştır. *Fay'* nazariyesi tekâmül ederken bu nevi toprakları işgal edenler *detentio*'yu aşan tasarruf hakkına sahip sayılmıştır. Bu nevi topraklar irsî de olunca hakiki bir milkten farkı ancak müslümanlara satamamak hususunda konulan tahdidden ibarettir (bu II. Ömer tarafından konulmuş bir tahdiddir). Zira o takdirde harâc da kalkar. Bu gibi topraklardan harâc alınması hakkında al-Haccâc'ın aldığı tedbir sonraları geri getirilmiştir. Bu suretle devletin arazi üzerinde *dominium* hakkı yalnız şekilde kalmaktadır.

Fay' devlet tarafından *ikta'* olarak da verilebilir. Bu noktada devletin otoritesi artık *walâ* (ولا) yı aşmaktadır. *İkta'*ın şekilleri şunlardır: 1. *İkta' temlik* (انقطاع تملك); bu, bazılarınca mevâta hasr edilmek istenmiştir. Becker, bu görüşü kabul etmekle yanılmıştır, çünkü bu tamamilen nazari kalmıştır. Köylü, mukta'a (مقطعة) öder, o da devlete öder. 2. *İkta' istiglâl*; (انقطاع استغلال) *fay'* nazariyesine dayanır ve menfa'a ile birlikte başka haklar, muhtemelen veraset hakkı gibi şümûllü haklar tanır. Fakat bizâtihi *milik* devlete aittir, yahut vakf sayılmıştır. Devlet *dominium*'u temamilen şekli bir mahiyettedir. Bu nevi topraklar

devlet diyâ'ından veya *fay'* arazisinden verilir. Buna *ikta' tazmîn* (اقطاع تضمين) de denir. Bu *ikta'* Romalıların *locatio* (iltizam)ından alınmış görünmektedir. 3. *İkta' irfâk* (اقطاع ارفاق) madenlerin işletilmesi gibi bazı devlet inhisarlarını bahş eden tiptir. Pazar yerlerinin *irfak'ı* (ارفاق) da böyledir. Devamlı olarak orada kalma veya bacaları toplama hakkını verir.

Fukahâ *milik ikta'*lara *katâ'ı* (قطائع) diğerlerine *ikta'ât* (اقطاعات) adı vererek bir tefrik yapmağa çalışmışlardır. Bununla beraber bu iki tip arasında öyle şekiller de vardır ki, temlik mi, istiglâl mi olduğu söylenemez.

Umumi olarak *ikta'*ın irsî olduğu söylenmiştir. Bu, ancak toprağın intikaline ait bir haktır. Buna karşı kaydi hayatla merî olan *tu'ma* (طمة) veya diğer şartlara bağlı *'umra* (عمرا) *rukbâ* (رقبا) şekilleri vardır. Kısa müddetlere bağlı bu gibi *ikta'*ları daimi yapmak için umumi bir ceryan vardır. Sonraları bu *ikta'*lar ekseriya askeri şahıslara verildiği zaman *ikta' caysî* (جيشي) denilen tamamiye itibari bir dinar üzerinden hesaplanarak verilmekte idi. Böylece devlete ne kadar ödeneceği, işletme için ne ayrılacağı ve nihayet *ikta'*ı alana ne verileceği tayin olunmakta idi.

Yukarıda bahsi geçen *ikta'*lar gayri askeri şahıslara verilmekte idi. Onların ne zaman askerlere verilmeğe başlandığı hakkında Poliac ve Becker araştırmalar yapmışlardır, fakat eski imtiyazlılar yerine askerlerin gelmesi bir bünye değişikliğine yol açmamıştır. *Fay'* arazisinin Havâle (حواله) ve *tesebbüb* (تسبب) şeklinde verilmesi asıl askeri *ikta'*lara bir intikal teşkil etmiş olabilir. Abbâsiler devrinde hazine muayyen bir bölgede vergilerin toplanması işini hak sahiplerine havâle eder, bazan aynı müsaade derhal ödenen bir ikraz karşılığında bırakılırdı. Bunu da ekseriya vergi toplamakla mükellef memurlar veya *locatio*'ya sahip şahıslar, âmiller temin ederlerdi. Bu halde âmilin idaresinde askerler de toplama işine iştirak ederlerdi. Bu *tesebbüb* usulü merkezi hükûmetin vergi toplamada güçlüğüne oğradığı yerlerde tatbik olunurdu (*tesebbüb* kelimesi rızıklanma manasında kullanılmaktadır). *Tesebbüb*, askerler, memurlar tarafından alındığı gibi tâcirler ve mültezimler tarafından da taahhüt olunurdu.

Havâle'ye gelince, bu ticârî teknik bir tabirdir. Para havâlesi ve hükûmetin borçluları üzerine çekilen havâle manasına gelir. Bu iş muhasebe müdürleri (*munfikûn*) ve *Divânü'l-ceyş*'in kontrolü altındadır. Bununla beraber, herhalde suistimallere elverişli olmasından dolayı

Mâverdi, onun sâbit bir meblağa hasr edilmesini ve bahis konusu verginin, müddeti dolmadıkca, havâle mevzuu olmamasını ister.

Asıl askerî ikta'lar sınır bölgelerinde görünmektedir. İranlılar zamanında bu bölgeler vergilerden muâf idiler. İslâm'da buna dair pek nâdir kayıtlar vardır. İhtimal fukahâ bu misâli şüpheli görmüşlerdir ve askerlerin öşr ödediklerini iddia etmişlerdir.

Bu askerî ikta'ların menşei, ihtimal Batı âleminde olduğu gibi, bir taraftan da paranın fıkdanı, yani altın ve gümüşün azlığı ile ilgilidir. Fakat iç sebeplerden ziyade dış-tesirlerle bu sistemin geliştiği daha doğru görünmektedir. Stein *thema* sisteminde Jusitian zamanında başlayan Sasanî tesiri gördüğü gibi Darko da her iki müessesenin Turanî bir menşei olduğunu ileri sürmektedir. Gerçekte muhtelif istikametlerden gelen tesirleri teşhis etmek imkânsızdır. Muayyen ihtiyac- lar, muayyen şekiller doğurabilir. Becker, batıda feodal sistemin doğuşunda para ekonomisinin yokluğu üzerinde durdu. Doğu'da aynı şekilde helenistik devirden intikal eden banka sistemi de altın gümüş paranın darlığından doğmuştur. Herhalde Batı ve Doğu feodal sistemleri müş- terek kaynaklara, yani bir taraftan Roma'nın bıraktığı müesseselere öbür taraftan Asya steplerinin hafif suvarilerine dayanmaktadırlar. Lybyer, Becker'i takib ederek İslam askerî fieflerinin, mevcut ge- lir toplama sisteminin tagayyüünden doğduğunu düşünmektedir. Lokkegaard'a göre *locatio* (iltizam) bu sistemin doğuşunda esas rolü oynamıştır. Lybyer, merkezi hükûmete karşı yapılan bağlılık taah- hüdüne de büyük ehemmiyet atf etmektedir. İslâm dünyasında devlet sanıldığı kadar kuvvetli değildi. Feodal hiyerarşi ve şahsi tâbilik mües- seselerinin ancak Batı âlemine mahsus olduğu görüşü de tamamilen doğru değildir. Batı ile doğu arasındaki fark bir derece farkı olabilir.

Irak fethinden sonra arazi sahibi bağımsız bir sınıf, hususi arazileri yani diyâ' (ديار) larile yerlerinde bırakılmışlardır. Mülk olarak tasarruf etmekte oldukları arazilerine karşılık devlete *kati'a* (قطيع) adı altında az miktarda bir vergi öderlerdi. Sonra bu *tunnâ*'lar mültezim olarak da ortaya çıktılar. Bu sınıf müteakiben yavaş yavaş ortadan kalktı. Telcie (تلج), yani zayıfların *diyâ*'ını kuvvetlilere terk etmesi orada tesbit olunmuştur. Bu gelişme Bizans'ta ve Sasanîler'de de görülmüştür. Bu, ekseriya fazla ağır vergilerden kaçmak veya eşkiyalara karşı korunmak için başvurulmuş bir tedbirdir. Bu durum *himâye* (حمایه) ola- rak tarif olunur. Umumiyetle bu himâye vazifesini en yakındaki asker üzerine ahırdı. Bu asker, yani *kâ'id* de valiye bir tâbiyet ve ubûdi-

yet bağı ile bağlı idi (Belâzuri). Himâye karşılığında topraklarını terk edenler *muzâra'ûn* (مزارعون) adile anılmaktadırlar. Durumları mukavelesine göre değişmektedir. Bir hususi hal malûmdur: Eski *day'a* (دایه) sahipleri hükûmete verdikleri öşrden başka himâye için ağalarına da ikinci bir öşr ödemektedirler (Belâzuri). Başka bir yerde üçte bir vergiden bahsolunur. İran ve Bizans imperatorluk hükûmetleri, maliyeye zarar veren bu durumun gelişmesine mani olmağa çalışmışlardır. *İlcâ* (himaye) toprakları umumiyetle sonunda hükûmetin eline düşer. Hükûmet, ölçme işlerine girer ve fiefleri ilk genişliklerine irca eder. Fakat yine de *ilcâ* yolile devlet için tehlikeli olan aileler meydana çıkmıştır. Ekseriya saray mensupları ve hükümdar ailesi bu hakları sağlarlar. Feodal ağa, umumiyetle telcie topraklarını asıl askerî ikta'ları arasına katarak sahasını genişletir. Bu cereyan, iktisadi çöküş ile beraber yürümüştür.

Poliac'a göre, Doğu'da ikta' (fief) sahipleri, Batı'nın aksine umumi yetle ikta'larını senyörden değil, merkezi hükûmetten alırlardı. Mamafih merkezi hükûmet, belki ancak Irak'ta bu derece kuvvetli idi, İran sahasında adem-i merkezîyet hakimdi. Kaynaklarda, merkezin yaptığı tayinler yanında memurların yapıkları da vardır. Meselâ bir komutanın bir vali, onun da âmil tayin ettiği görülmektedir. Fakat valiye tâbi olan âmil, doğrudan doğruya merkezi hükûmet tarafından cezalandırılabilir. Bazen iki tarafa birden bağlı tâbiler görülür. *Hakk beytû'l mâl* ve *hakkû'l-dihkâniyya* buna misaldir.

Harâcî ve öşrî topraklara gelince, toprağın bu şekilde tasnifine muhtelif vergi nisbetleri esas olmuştur. Fıkıh kitaplarına göre, arazi vergisi için iki nisbet vardır: öşr yani onda bir, harâc yani beşte birden yarıya kadar. Sonradan fıkıh kitaplarının öne sürdükleri *anwatan* (عنوة) veya *sulhan* (صلحاً) fetih esasları, daha ziyade o zamanki şart ve ihtiyaçlara göre ortaya çıkarılmıştır. Fethin meselâ batı İran'da, fıkıh kitaplarında yazıldığı gibi *anwatan* değil, daha ziyade *sulhan* yapıldığını tarihi tedkikler ortaya çıkarmaktadır. Hafif vergiler yerine harâc koymak icab edince, bu *anwatan* mefhumu genişletilmektedir. Meselâ bir yerin *sulhan* alındıktan sonra kargaşalık çıkması dolayısıyla *anwatan* fetih haline geldiği iddia edilmektedir. Suriye'de şehirlerin, açık arazinin *anwatan* alındığı ileri sürülmüştür. *Anwatan* fetih mefhumunun bütün ziraat arazisini içine alacak şekilde genişletilmesi, *fay'* te'akkisinin genişlemesile beraber yürümüş olmalıdır.

Harâcın mahiyet itibarile öşr ile bir olduğu, yani arazi mahsulü üzerinden alınan bir nevi *zekât*, *sadaka* olduğu ileri sürülmüştür. A b ü

Yûsuf ve Mâverdî şu noktada birleşirler ki, öşrî arazi mevâtân (işlenmemiş sahihsiz araziden) müslümanların işledikleri yerlerle müslüman olan yerlilerin eski topraklarıdır. Fakat öşrûn zekâtın ayrı olduğu, yüzdesinin farklı olması yeter derecede meydandadır. 'Anva'tan feth edilmiş topraklarda da iki sistem, yani öşr ve harâc toprakları arasında esas itibarile fark görülmez. Ödenen harâc *faq'*dir. İki sistem arasında ayrılık, sulhan alınmış topraklara hasredilmiştir. Bu gibi topraklarda eski sahipler toprağın *possessio*'sunu ellerinde tutarlar ve devlete borçlu oldukları vergiden başka bir şey kendilerinden istenemez. Abû Yûsuf, *sulh* topraklarını ikiye ayırır: yıllık *maktu* bir vergi ödeyenler, toprağın *takatine göre* azamisini ödeyenler (Fakat o, halka takatinin üstünde vergi yüklenmemesini de tavsiye eder). *Sulh* şartları umumiyetle o derece şüphelidir ki, mülkiyet hakları bir tarafa, bu nevi toprakları da 'anva'tan alınmış topraklardan ayırd etmek güçtür. Birde bu sonucu kategoride toprağın sahipleri arasında satışına müsaade edildiği halî göz önüne alırsak bu nokta daha iyi anlaşılır. Bir çok hallerde *maktu* yıllık vergi taahhüdü *sulhan* fetih ve takata göre vergi 'anva'tan fetihle beraber görülür. Mâverdî, fetih sırasında sahipleri tarafından terk olunmuş araziye de *sulh* arazisi arasına sokmakla karşımıza başka bir mesele çıkarmaktadır. Mâverdî'nin hakikî *sulh* toprakları arasında ayırd ettiği ilk tip, ahalisi yerinde kalmış fakat üzerinde onların mülkiyet hakları bırakılmış arazidir. Bu nevi topraklar üzerindeki halk, hürriyetlerini ve eski dinlerini muhafaza ederler. Böylece cizye vermeği kabul ederek *ahlu'z-zimmat* statüsünü alırlar, yahut da topraklarını terk edip gidebilirler. İkinci tip ise şudur: sulhu kabul edenler mülkiyet haklarını muhafaza ederler, harâcları cizye yerini tutar, cizye ödemezler. Bu halde toprakları *dârü'l-İslâm* dahilinde sayılmaz, v. Berchem'in *Dârü'l-İslâm* ile *Dârü'l-harb* arasında bir *dârü'l-ahd* bölgesi tasavvur etmesi Mâverdî'yi iyi anlamamasından ileri gelmiştir. *Dârü'l-ahd* geçici bir durumu ifade eder. *Ahlü'l-ahd* veya *mu'ârad*, kendi bölgelerinde hususi kanunları idaresinde yaşarlar, ancak senelik muayyen bir vergi verirler ki, buna *şay' musammâ*, *şay' ma'lûm mukaddar*, *harâc ma'lûm* yahut sadece *harâc* adları altında rastlamaktayız. Aynı vergi, *sulh* veya *cizye* (*ğizyah*) olarak da adlandırılır. (Osmanlılarda Eflak beyliği gibi iç idaresinde muhtar bırakılmış tâbi beyliklerin verdikleri yıllık vergiye harâc veya cizye denirdi). Cizye burada hristiyan *ahlü'z-zimmat*'ten alınan şahsi cizye vergisinden farklıdır. Bu topraklar *dârü'l-İslâm* değildir, *dârü'l-ahd*dir. *Dârü'l-ahde* müslüman devletinin vergi tahsildârları giremezler, buna karşı bölgeler düşman akınlarına karşı korunmalıdır, çoluk ve çocuk-

ları müslümanlar tarafından esir alınamaz. Buna karşı zimmi (ذمی) bir müslüman tebaa gibi aynı hak ve vazifeleri haizdir. Ancak dini hususlarda ve medeni hukuka ait noktalarda kendi zimmi cemaati içinde işlerini düzene kor. Onlara yüklenen tahdidler, şahsi cizye vergisiyle askeri hizmetten uzak tutulmaktır. Silâh taşıyamazlar. II. Ömer'e atf olunan ve Al-Mutawakkil tarafından ihya olunduğu söylenen kıyafete ait tahdidler de buna ilâve olunabilir.

* * *

Osmanlılarda arazi hukuku ve vergi sistemile münasebeti konusuna girmeden Ebussuûd'un Selânik ve Üsküp tahrir defterlerinin başına koyduğu meşhur mukaddimeyi hülâsa edeceğiz. Bu bize, 16 asırda bir Osmanlı hukukcusunun görüşünü verecektir. Ona göre³: Eski defterlerde Osmanlı memleketlerinde topraklar *öşrî* arazi mi, *haricî* arazi mi, yoksa mülk mi olduğu açıklanmadığından tasarrufunda karışıklıklar oluyordu. Halk toprağı kendilerinin mülkü sanıp alıp satıyor, vakfediyorlardı. Şimdi bu gibi yanlış anlamaları önlemek üzere arazinin aslı hakkında açıklama yapılması Padişah tarafından emredilmiştir. İslâm memleketlerinde arazi üç kısımdır: Bir kısmı *öşrî* topraklardır. Fetih sırasında İslâmlara temlik olunmuştur, hakiki mülkleridir. Diğer malları gibi nasıl dilerlerse tasarruf ederler, Bunlar devlete *öşür* vermekle mükellef tutulmuşlardır. Ekerler, biçerler, hâsıldan yalnız *öşrünü* verirler. Alınan *öşür* ancak fukaraya verilebilir. Askere verilmesi helâl değildir. Hicâz ve Basra'daki topraklar işte böyledir.

İkinci kısım, *harâcî* topraklardır. Fetih sırasında kâfirler elinde bırakılmış ve kendilerine mülk olarak verilmiştir. Hâsıldan 10 da birinden yarısına kadar *harâc-i mukaseme* alınır. Bundan başka yılda bir muayyen bir miktar öderler ki, buna da *harâc-i muvazzafe* denir. Bu nevi topraklar da sahibinin hakiki mülküdür. Alıp satar ve her türlü tasarrufta bulunabilirler. Bu nevi arazi müslümanlar eline geçse dahi kâfirlerden alınan haaçları öderler. Sevâd-ı Irak arazisi böyledir. Şer'î kitaplarda yazılan topraklar bu iki neviden, yani *öşrî* ve *harâcî* topraklardan ibarettir.

Üçüncü bir nevi topraklar da vardır ki, ne *öşriye* ve ne de *harâciye*dir. *Arz-i Memleket* derler. Aslı *harâciye*dir, lâkin toprağın rakabeşi devlet için alıkonmuştur. Zira sahiplerine temlik olunduğu takdirde bir çok vârisler arasında taksim olunup her birine ufak bir parça

³ Metin için bak. Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmp. Ziraî Ekonominin hukukî ve Mali Esasları*, İstanbul 1943, s. 297-99.

düşmesi icap eder ve buna göre onların her birisine düşen harâc miktarını tâyin etmek fevkâlâde güçtür. İşte bu sebepten bu nevi arazi rakabesi devlet hazinesi için alıkonmuş ve toprak reâyâyâ âriyet şeklinde verilmiştir. Reâyâ bunu ziraat eder, işler, bağ bahçe ve bostan haline getirir, hâsılından harâc-i mukaseme ve harâc-i muvazzafasını verir. Sevâd-i Irak arazisi bazı mezheplerde bu türlü araziden sayılır.

Osmanlı ülkesinde arazi de, işte bu tarzda *arz-i memlekettir*. Mîrî derler, Reâyânın mülkü değildir. Âriyet suretinde tasarruf edip işlerler. *Ôşr* namıyla harac-i mukasemesini ve *çift akçası* adıyla harâc-i muvazzafasını verirler. Boş bırakılmayıp söylendiği şekilde işletildiği ve vergileri verildiği müddetçe kimse onların bu topraklar üzerindeki hukukuna el uzatamaz. Ölürlerse oğulları yerlerine geçip onlar da anlatıldığı şekilde tasarruf ederler. Oğulları kalmazsa dışardan işleyebilecek durumda olanlara bir nevi peşin kira bedeli (ücret-î muaccele) alınıp tapuya verilir. Onlar da aynı şekilde tasarruf ederler. Bunlardan biri tasarrufu altındaki yeri üç yıl boş bırakırsa mahkeme kararıyla elinden alınır, başkasına tapuya verilir. Kimse söylediğimiz şekillere aykırı olarak bu toprakları tasarruf edemez, alıp satmaları, bağışta bulunmaları ve başka şekillerde temlik etmeleri ve mülk edinmeleri ve vakfa vermeleri tamamiyle bâtıldır. Fakat bir kimse tasarruf ettiği yeri başka birisine, sipahi marifetiyle hakk-ı kararı için bir miktar para alıp feragat edebilir ve sipahi o yeri o kimseye tapuya verebilir. Ebussuûd'dan önce Kemal Paşazâde'ye göre mîrî topraklar fetih sırasında nasıl alındığı belli olmayan, yahut mâlikleri ortadan kalktığı için durumu malûm bulunmayan ve böylece devlet hazinesi için zaptolunan topraklardır. O, bu toprakların Sultan'ın adamları tarafından tahrîr esnasında ikta' halinde sipahilere veya başkalarına timar verildiğini de en mühim vasıfları arasında sayıyor ve böylece toprak rejimini, tahrir ve sipahilere timar dağıtma usulüyle birleştirerek hakikî tarihî menşeyi belirtiyor (M. T. M., 55). Gördük ki, Ebussuûd çift resmine harâc-i muvazzafa adı altında şerî bir mahiyet atfetmektedir. Halbuki *çift resmi* örfî rûsûmdandır. Yani Sultan'ın şeriat haricinde olarak sırf kendi iradesine dayanarak kanunlaştırdığı mahalli vergiler meyanındadır. Ebussuûdun aynı mahiyetteki başka kanunları da şeriate uydurmağa çalıştığını biliyoruz⁴. Bugün biz çift resminin Anadolu'da ve Rumeli'de bir takım eski yerli feodal hizmetlerin paraya

⁴ Osmanlılarda şeriat ve örfî hukuk hakkında bakınız, H. İnalçık, *Osmanlı Hukukuna Giriş*, Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi, c. XIII (1958) sayı 2.

çevrilmiş bir toplamından ibaret olduğunu testit edebiliyoruz.⁵ Çift resmi ve benzerlerinin 14-16. asırlarda reâyânın statüsünü tayin eden şümullü bir vergi sistemi olarak geliştirilmiş tarihi bir mahsul olduğu bir hakikattir.

Ebüs-suûd, öşri mülk toprakları Arabistan'a ve Basra'ya hâsrediyor ve Sevâd (Sawâd) toprakları hakkında, yine 9. asır fukahâsını takib ederek iki türlü telakkiyi naklediyor, yani bazılarına göre bunlar *mülk harâcî topraklar*, bazılarına göre ise rakabesi *beytû'l mâle ait haracî topraklardır*.

Onun *arz-i memleket* adı altında topladığı topraklar, yukarıda *fay'* mefhumuna irca' edilebilen harâcî topraklar, yani ganimet sayılan ve fâtihler arasında mülk olarak taksime tâbi tutulmayıp İslâm cemâatinin (devletin) elinde alıkonan topraklardır. Bu nevi arazinin Abbâsiler devrinde İslâm âleminde hakim toprak rejimi haline geldiğini yukarıda gördük. Osmanlıların ve onlardan önce Selçukluların ve Gazî Türkmen beyliklerinin Bizanslılardan zaptettikleri arazi esas itibarıyla bu mahiyette sayılmıştır. Rakabesi devlete ait topraklar rejimi bu Türk devletleri ortaya çıkmadan Abbâsiler zamanında geniş ölçüde tatbik edilmekte olduğundan bu rejimin menşeiini Orta Asya yurtluk sisteminde aramak şüphesiz fazla nazarıdır. Mogollarda feth edilen toprakların Han ailesinin müşterek malı sayılarak *in çü* (hâs) halinde hanedan üyeleri arasında taksimi usulünün eski bir Orta Asya geleneğinin tatbiki olduğu ve Selçuklu toprak rejiminin daha ziyade böyle bir sistemin hususiyetlerini taşımakta olduğu iddiası ancak esaslı incelemelerden sonra kabul veya red olunabilir.⁶

Osmanlılar başlangıçtan beri İslâm fıkhnı yakından âşina ulemâya devlet idaresinde mevki vermişlerdir. Orhan'ın vezirlerinden Sinan Paşa, Candarlı Halil ulemâdandı. Esasen İbn Batûta'nın müşahede ettiği gibi, Anadolu Türkmen beyliklerinin hemen hemen hepsinde fakihler beylerin yanında en şerefli mevkide yer almakta idiler. Osmanlı ulemâ devlet adamları, yeni fütuhât neticesinde Dârü'l-İslâm'a katılan ülkelerde *fay'* esasını uygulayacak bâkir ve geniş bir saha bulmuşlar ve o prensipleri serbest bir şekilde nakl ve tatbik edebilmişlerdir. Batı-Anadolu'da ve Rumeli'de fetholunan topraklarda devlet mülkiyetinin kayıtsız ve şartsız tatbik olunduğu 15. asırdan bize kalmış

⁵ Bu konuda Münih'te toplanan XI. Beynelmîlîl Bizantinistler kongresinde okuduğumuz tebliğ yakında kongre zabıtları arasında çıkacaktır.

⁶ Bak. O. Juran, *Le droit terrien sous les Seldjoukides*, Revue des Etudes Islamiques, 1952.

Osmanlı tahrir defterlerinden apaçık ortaya çıkmaktadır. 18. asır başlarında bile «*Vilâyet-i Morâ... Rumeli müsullû arz-i mîrîdir*» denilmekte idi⁷. Bu durum «*sapan girip zirâbt olunan yerler mülk olmaz*» umumi kaidesi ile belirtilmiştir.

Osmanlıların ve diğer Uc beyliklerinin feth ettikleri topraklar, 14. asra doğru feodallerin ve manastırların eline düşmüş olduğundan⁸ Osmanlı devleti için kendi devlet mülkiyeti rejimini tesis etmek güç olmamıştır. Osmanlılar, devlet mülkiyeti siyasetini güderlerken şüphesiz her şeyden evvel kendi malî-askerî ihtiyaçlarını birinci derecede göz önünde bulundurmakta idiler.

Sistemleştirilmiş İslâm hukukunun Osmanlı devrinde, bazı hallerde, belki daha evvelki devirlere nazaran daha geniş nisbette müsbet hukukun bir kaynağı olduğu haklı olarak iddia olurabilir.

Hülâsa rakabesi (*possessio*) devlet elinde alıkonmuş topraklar rejimi, Osmanlı imperatorluğunda en geniş ölçüde ve en serbest bir şekilde tatbik edilebilmiştir. Bu rejimde toprağın menfa'ası kendisine bırakılan sınıf, toprağı fiilen işleyen reâyâdır. Abbâsi devrinde toprak rejimini tayin eden en mühim âmilin vergi meselesi olduğunu yukarıda gördük. Osmanlı devrinde aynı şeyi; belki daha müşahhas bir şekilde müşahade etmekteyiz.

Şer'î vergiler yanında örfî vergileri idame etmek, vergi miktarının eksilmemesi ve vergi kaynaklarının garanti altına alınması için sıkı kontrol tedbirleri almak, Osmanlı devletinde mîrî arazi rejimini kabule zorlayan başlıca âmiller olarak görünmektedir. Abbâsi devrinde bazı topraklarda araziye üç sene boş bırakanın elinden alınıp başkasına verilmesi usulü, Osmanlı arazi kanunlarının da esas prensiplerinden biri halini almıştır. Bu, aşikâr surette vergi kaynağının korunması maksadile toprak üzerinde devletin bir tasarrufu idi.

İkta' sistemi Abbâsi devrinde gördüğümüz bütün şekillerile Osmanlı arazi rejiminde mevcuttur. Abbâsilerde *faq'* arazisinin temlik ikta' olarak verilmesi halinde köylünün ödediği harâc hakikatte bir arazi kirası sayılmaktadır. (Osmanlılarda toprağın âriyetliği prensipi). İkta'ı alan kimse devlete, köylü de ikta' sahibine bir şey vermektedir. *İkta' istiglâl* ise, Osmanlılarda bilhassa ilk devirde zâviye vakıflarında görülür. Bu zâviye vakıflarının çoğunun, menşe'de dervişlerin

⁷ Barkan. mez. eser, s: 326.

⁸ G. Ostrogorskij, *Pour l'Histoire de la Féodalité Byzantine*, trad. H. Grégoire - P. Lemerle, Bruxelles 1954, s. 92 vd.

boz yerlerden, yani mevâtten açtıkları topraklardan olması kayde değer. Buna ait Pâdişah berâtları, vakf ve temlikî beraber tazammun eder. Pâdişahın mükâfat kabilinden yaptığı temlikler de bu kategoriye sokulabilir. Bunların mîrî topraklardan ayrılarak verildiği malûmdur. Mevâtten olması devletce tercih olunurdu. Osmanlılarda, boş araziye nüfus celb ederek şenletenlere yapılan temlik ve iktâ' şekline çok rastlanır. Osmanlı hükûmeti, ziraat ve binnetice vergi kaynaklarının genişlemesi, hücra yerlerde emniyetin kurulması gayesile bu nevi temlikleri tervic ederdi.

İrfâk (ارفاق) iktâ'ları Osmanlılarda *mukata'a* (مقاطعه) adı altında toplanır. Devlete peşin veya taksitlerle ödenen ücret mukabilinde maddenlerin, pazar-yerlerinin iltizamla işletilmesi, para basma, mum, sabun imali gibi umumi hizmetlerin bir imtiyaz olarak satılması bu kategoriye girer. Abbâsî devrinde ilk iki nevi iktâ'lar, *katai'* (قطائع) ve iltizam ve imtiyazlar *iktâ'ât* (انطاعات) adı altında tefrik edilmeğe çalışılmıştır.

Osmanlılarda bu türlü iktâ' şekillerinin yanında mahiyet itibarile farklı görünen şekil *timarlardır*. Bu şekil, yukarıda saydığımız iktâ' şekillerine temamlile irca' olunamaz. Zira burada iktâ' yapılan şahıs, *devlete bir şey ödemez*. Ancak muayyen bir hizmetle bunu karşılar, ekseriya bu hizmet de irsî bir mahiyet kazanmıştır. Nihayet bu hizmet ekseriya askerî mahiyettedir.

Abbasilerde bu nevi iktâ'lar üzerinde harâc ve cizyenin toplanması hakkı, iktâ' sahibine verilmektedir ve muayyen bir tarihten itibaren bu nevi iktâ' sahipleri asker olarak görünmektedir. Bununla beraber o zaman hususi surette asker için tesis edilmiş iktâ'lara dair elimizde bir işaret yoktur⁹. Lokkegaard, hakiki askeri iktâ'lara geçişte iltizamın (*locatio*) esas rolü oynadığına işaret etmekle meselenin ruhuna dokunmuştur. Bizce de timar usulü aslında, daha geniş bir sistemin, iltizam ve havâle sisteminin bir hususi tatbik şeklinden başka bir şey değildir. F. Köprülü¹⁰ ve O. Turan¹¹ askerîlik farkına fazla kıymet vermekte ve bunda bir mahiyet farkı aramaktadırlar. Gerçekten bilhassa Osmanlılarda aldığı ehemmiyet dolayısıyla bu hususi hal çok şümüllü neticeler doğurmuştur.

⁹ Lokkegaard, *Islamic Taxation*, s. 60, 61. O. Turan, *İktâ*, 1A, cüz 50, s. 953. Ona göre askerî iktâ' 1087 tarihine doğru Selçuklularda geniş bir sistem olarak doğdu.

¹⁰ Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. I, s. 222.

¹¹ *İktâ*, İslâm Ansikl. cüz 50.

Timar usulü, muayyen bir arazinin tevcihi veya araziye ait bazı hakların verilmesinden ziyade bazı vergilerin havâlesinden ibarettir, başka deyimle havâle sisteminin bir hususi tatbik şeklidir. Havâle edilen vergilerin, timarın, toprağa ait vergiler olması da şart değildir. Baş vergileri, hatta pazar bacaları, mukata'a şeklinde iltizama çıkarılan imtiyaz ve inhisar mevzuları timarı teşkil edebilir. Diğer taraftan timar sahibinin toprak üzerindeki müdahale hakkı, bu vergilerin emniyetle toplanabilmesini garanti eden tahdid ve kontrol selâhiyetinden ibarettir. Vergi gelirleri, muayyen kanunlara göre merkezi idare tarafından mahallinde yapılan, nüfus ve gelir tesbitile, hususi tâbirle tahrirle belli olmuş, sonra hizmet ve hak sahiplerine bu vergiden muayyen bir kısmı tahsis ve bizzat tahsili havâle edilmiştir. Timar sahibinin kendisine tahsis edilmiş vergi gelirini hangi vergiler olarak hangi şahıslardan toplıyacağı defterlerde (icmâl defteri) ayrı ayrı tayin edilmiştir. Görülüyor ki, timar bir tahsis ve havâledir. Pâdişahın verdiği timar tevcih vesikası, devlete ait muayyen bir geliri toplama selâhiyetini veren bir nevi havâle vesikasıdır. Toprak üzerinde doğrudan doğruya tasarruflar, bu sistemin soysuzlaştığı zamanlarda meydana çıkan anormal bir şekildir.

Vergi gelirinin, yerinde muayyen hizmet sahiplerine havâlesi Osmanlı maliyesinin temelidir. Meselâ imperatorluğun uzak bir köşesinde nöbetçilik vazifesinde bulunan bir garnizonun maaşları, veya inşa edilmekte olan bir köprünün masrafları, ordu veya saray için satın alınan herhangi bir şeyin ücreti bir *havâle* verilmek suretile ödenir. Bu havâle, devlete ait muayyen bir gelir kaynağından muayyen bir meblağı tahsil etmek selâhiyeti verir. Bu gelir kaynağı, bir topraktan mahsul vergisi, köylünün baş vergisi olabileceği gibi bir limanda iltizama verilmiş bir gümrük mukata'ası da olabilir. Mukata'ayı üzerine almış olan mültezim, bu havâlede gösterilen meblağı hâmiline öder ve verilen vesikayı bir sarf vesikası olarak taksitlerin muhasebesinde ibraz eder. Havâle vesikalarında hangi gelirden ne mikdar alınacağı gösterilmiştir. Bütün bu muâmelât, merkezde mukata'ât defterlerinde inkâs ettirilmiştir.

Mukata'alar, hatta bir çok zeâmet ve timarlar, iltizama verilmiş olduğundan havâle ve iltizam usulleri birbirinden ayrılmaz bir malî sistem olarak görünmektedir.

İmdi, Osmanlılarda gördüğümüz havâle ve iltizam usullerini, bütün teferruatile İslâm âleminde köklü bir şekilde yerleşmiş bulmaktayız. Lokkegaard, bu sistemin menşeiini Yakın-Doğu'da Helenistik çağa

kadar götürmektedir. (O umumi olarak Abbâsiler devrindeki parlak İslâm kültürünü, Helenistik kültürle İran medeniyetinin geçici bir canlanışı şeklinde telakki eder¹². Bu tamimin mübâlağalı taraflarını göstermek kolaydır. İslâm kültürü, her büyük kültür gibi, kuvvetli yabancı tesirler altında gelişmiş ve onlardan bir çok iktibaslarda bulunmuş olmakla beraber dünya görüşü ve bu esasa dayanarak yarattığı kültür kompleksi itibarile müstakil bir kültür sayılmalıdır). Abbâsi maliyesi de ikta ve iltizam usulüne dayanmakta idi. Abbâsiler, Lokkegaard'a göre, gelir ve masraf muvazenesini heran gösterebilen bir sisteme, yani bütçeye sahip değildiler. Devlet maliyesinin, mültezimlerin tediyatına bağlı kalması, maliyede sık sık buhranlara yol açmakta idi. Gerçi bir ihtiyat hazinesi olarak, Osmanlılarda görüldüğü gibi, bir iç hazine mevcuttu. Fakat buna el atmak, bir vezir için maliyedeki başarısızlığını itiraf demekti.

Locatio (iltizam) müessesesi Arapçada *kabâle* (قبالة) ve *zamân* (زمان) kelimelerile karşlanır. Her ikisi de, bir garanti karşılığı verilmiş bir ruhsat fikrini tazammun eder. *Kabâle* sistemi her halde İslâm tarihinin ilk devirlerine kadar çıkarılabilir. Mısır'da bulunan Arapça Papi-rüslerdeki *kabâl* tabiri büyük bir ihtimalle aynı mefhumu ifade etmektedir. Irak'ta İslâm idaresinden önce vergi iltizamlarının arttırmaya çıkarıldığını *Miskavayhi* işaret etmiştir. Helenistik çağda olduğu gibi, vergi ödeyenlerle hükûmet arasında bir çok hallerde mültezimi görmektediriz. Abû Yûsuf, kendi sisteminde iltizama yer vermiştir. Bununla beraber o, doğrudan doğruya tahsil usulünü, devlet için daha kârlı olduğundan, iltizama tercih eder. İltizama verildiği zaman da mültezimlerin, emîr veya imâm adına bir memur tarafından kontrolünü tavsiye eder. Mamafih o, mültezimin iltizam konusu üzerinde mutlak otoritesini tasdik eder. Lokkegaard, bu ikisinin nasıl uzlaştırılabildiğini tayin edememektedir (s. 96). Fakat Osmanlılarda bu kontrol işinin, mültezimin yanına hükûmet adına konulan ve mültezimin hesaplarını daima kontrol eden bir *emin* marifetile yapıldığını bilmekteyiz.

Bir kimse bir kabâle mukavelesini akd eder, yani bir zâmin durumuna gelirse, şartlar *mukata'a* usulüne göre takarrur eder. Kabâle mukavelesile mültezim, vergi verenlere eyi muâmele etmeği ve o mîntakada vergi gelirini arttırmaya ma'tuf islah işlerinde bulunmağı da taahhüt etmiş sayılırdı. Kabâle normal olarak her yıl yenilenmeli idi. Suiistimal görüldüğü takdirde mültezimin mallarının musa-

¹² Bu hususta son olarak bak. H. A. R. Gibb, *An interpretation of Islamic History*, Cahiers d'his. mondiale, I (1958), s. 39-62.

darası ve iltizam fazlasının alınması gibi sert cezalar tatbik olunurdu. Öyle görünüyor ki, mültezimin kazancı ekseri hallerde iltizam mikdarına müsavi olurdu. *Mezâlim* mahkemesi, halkın mültezime karşı şikâyetlerini giderecek müessir bir vasıta olamıyordu. İltizam *nida'* veya *ziyâde* denilen arttırma usulile yapıldı. Bu, tam manasile bir satış muâamelesi şeklinde idi. Hükûmet, kâtipler vasıtasile muayyen bir bölgenin gelirlerini tahminen tespit etmiş olduğundan iltizamın miktarı ve kazanç hakkında bir fikir edinmek mümkün oluyordu. Osmanlılarda bu iş *tahrir-i memleket* denilen bir usul altında yapıldı¹³. *Muharrir-i vilâyet* (il-yazıcısı) mukata'anın önceden gelirini tahmin ederek deftere kayd ve tespit ederdi. Sonra mikdarı malûm olan bu işin ihâlesi, mahalli kadi vasıtasile tâlip olan mültezime arttırma ile ihâle olunurdu. (Bu nevi ihâlelere ait bir çok misaller Fatih Mehmed devrine ait Bursa kadi sicillerinde görülebilir. Bunlardan tipik olanları 15. asırda Osmanlı imparatorluğunun iktisadi ve mali durumu üzerinde neşredeceğimiz eserde yayınlanacaktır). İltizam merkezce tasdik olunarak Sultan'ın mültezime gönderdiği bir berâtla kesinlik kazanırdı¹⁴. Ancak mukavele kesinlik kazandıktan sonra dahi, yenden arttıranlar çıkarsa hükûmet mukata'ayı yeni tâlibe verebilirdi. Bu, hazinein menfaatini daimi surette koruyan bir tedbir olarak düşünülüyordu. Bu ağır şarta rağmen Osmanlılarda mukata'alar üzerinde mültezimler arasında daima rekabet görülmektedir.

Abbâsilerde iltizam esnasında vezir veya adamlarına pay çıkaran gayri meşru usûller (*istisna usulü*) mevcuttu. Diğer taraftan kendi aralarında anlaşılan mültezimlerin fiyatı düşürmeğe tevessül ettikleri de malûmdur.

M. J. de Goeje ve onu takib edenler, iltizamla alâkalı olarak vergi tahsilinde üç usûl tespit etmişlerdir: 1. *Mukata'atan* مقاطعة 2. *Al-misâha* المساحة, 3. *Mukasamatan* مقاسمة. Onlara göre mukasama usulü arazi mahsulünden aynî olarak bir nisbet altında vergi alınması, mukata'a usulü ise arazi ve nüfus göz önüne alınmaksızın bir anlaşmaya göre yıllık muayyen bir para ödenmesi şeklidir. *Amedroz* ise mukata'ayı, nakdi ödeme karşılığı bir toprağın kira şeklinde tasarrufu olarak anlamaktadır. Verginin nakden veya aynen ödenmesi vergi tahsili şekillerini ayırırken bir bir kıstas olarak ele alınamaz. Zira her vergi

¹³ Bak. *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954, Mukaddime.

¹⁴ Buna dair örnekler için bak. R. Anhegger H. İnalcık, *Kanunnâme-i Sultanî ber müceb-i örf-i Osmanî*, Ankara 1953.

hem nakden hem de aynen ödenebilirdi. Mukata'ayı tâbi milletlerden alınan muayyen maktu bir vergiye hasretmek de (van Berchem'in görüşü) doğru olamaz.

Abbasi devrinde mukata'a muhtelif manalarda kullanılmaktadır. Mukata'a evvelâ mukavele, uzlaşma veya şurût manasında kullanılmıştır (Belâzuri). Mukata'a, keza bir bölgenin veya bir vilâyetin vergi işlerini üzerine alan birisi tarafından ödenen resimler manasına gelmektedir. Bundan başka bir köy ikta' olarak verilebilirdi, onu alan için devlet hazinesine borçlu olduğu muayyen maddeler tespit olunurdu, işte buna da mukata'a denmiştir (Kalkaşandı). Lokkegaard'a göre, netice itibarile mukata'a, mültezimler tarafından akdedilen kabâlenin tazammun ettiği şartlar olarak görünmektedir (s. 108).

Mukata'a hakkında Osmanlı kanunlarında ve hakanî defterlerinde bulduğumuz sarîh ve mufassal bilgiler bizzat İslâmın ilk devirlerinde mukata'anın mahiyeti ve şakilleri hakkında bizi tenvir edebilir. Yukarıda kısaca işaret ettiğimiz gibi, mukata'a, daha önce hükûmet ajanları tarafından tespit edilmiş gelir kaynağı manasındadır. Mukata'alar umumiyetle doğrudan doğruya hazine için tahsil olunur, iltizama verilir, nakden veya aynen tahsil olunur veya maktu' bir bedele kalbolunur. Bütün bunlar hususi hallerdir. Şimdiye kadar bu hususi hallerin mukata'anın kendisile birleştirilmesi, görüş ayrılıklarının hakiki sebebi görünmektedir.